

Adam A. Zych

Sowiecka psychologia religii: 1922-1987

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 6, 161-174

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adam A. Zych

SOWIECKA PSYCHOLOGIA RELIGII

1922-1987

Poszukując rodowodu sowieckiego religioznawstwa, określanego mianem „ateizmu naukowego”, oraz początków zainteresowań psychologiczną stroną religii i religijności, należy sięgnąć do okresu przedrewolucyjnego, a ściślej do drugiej połowy XIX stulecia i pierwszych lat XX wieku. Przypomnieć w tym miejscu warto, że już rewolucyjni demokraci, a wśród nich N. A. Dobrolubow (1836-1861) i D. I. Pisariew (1840-1868), podejmowali - z punktu widzenia psychologii społecznej i fizjologii - problemy genezy, rozwoju i funkcji religii, zagadnienia roli fantazji i patologicznych zjawisk o zabarwieniu religijnym w psychice człowieka oraz kwestie wiary oświeconych i mistycyzmu. Z kolei pisarze rosyjscy tego okresu, a zwłaszcza wybitni przedstawiciele nurtu powieści psychologicznej i mistrzowie analizy psychologicznej, jak np. F. M. Dostojewski (1821-1881), L. N. Tołstoj (1828-1910) i M. Gorki (1868-1936), prowadzili wnikliwe i subtelne analizy życia wewnętrznego bohaterów swych utworów, w tym również przeżyć religijnych jednostek i grup społecznych, oraz rozważali społeczne i psychologiczne uwarunkowania wyobraźni religijnej i ludowego myślenia magicznego. Wreszcie reprezentanci rosyjskiej myśli filozoficznej oraz etnografii, folklorystyki, językoznawstwa i psychologii, tacy jak: G. W. Plechanow (1856-1918), W. G. Bogoraz-Tan (1865-1936), A. A. Potiebnia (1835-1891), I. M. Sieczenow (1829-1905) i K. D. Uszynski (1824-1871), w swych pracach zajmowali się między innymi warstwą emocjonalną i uwarunkowaniami podmiotowymi religijności, kształtowaniem się różnych form myślenia, głównie myślenia przednaukowego, poetyckiego i mitologicznego, oraz psychofizjologiczną analizą religijności człowieka.

Wspomnieć w tym miejscu należy również o podręczniku N. A. Rybnikowa (1880-1961) „Wwiedienije w izuczenije riebioraka”/„Wprowadzenie do badania dziecka” z 1914 r., w którym znajduje się obszerny rozdział IX, poświęcony badaniom „uczuć religijnych” dzieci.

Rewolucja Październikowa 1917 r. w Rosji spowodowała nie tylko istotne przeobrażenia w stosunkach ekonomicznych, ale zapoczątkowała także przemiany w sferze politycznej, kulturalnej, społecznej, a zwłaszcza w zakresie przekształcenia świadomości społecznej i duchowego życia narodu. W pierwszym, porewolucyjnym okresie - mam na myśli lata 1917-1924 - w polityce wobec nauk społecznych Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików) konsekwentnie realizowała takie cele, jak: zapewnienie pełnej dominacji marksizmu, ściśle zespolenie nauk społecznych z polityką partii i z zadaniami budownictwa socjalistycznego oraz wykorzystanie zdobyczy nauk społecznych w ideologicznej walce o socjalistyczne przeobrażenia świadomości społecznej. Kształtowanie ateistycznych poglądów i przekonań stało się integralną częścią pracy ideowo-wychowawczej partii i rodzącego się państwa sowieckiego.

W psychologii tego okresu przewodnią rolę odegrał kierunek przyrodniczy, głoszący związek psychologii z przyrodoznawstwem, głównie z biologią i fizjologią, oraz występujący z propozycjami tworzenia psychologii jako nauki obiektywnej. W rozwoju tego nurtu istotne znaczenie miała nauka I. P. Pawłowa (1849-1936) o wyższej działalności nerwowej. W pracach W. M. Bechterewa (1857-1927) i K. N. Korniłowa (1879-1957) zaznaczyły się podstawowe cechy głównych orientacji psychologii tych lat - refleksologii i reaktologii. Na I Wszecchrosyjskim Zjeździe Psychoneurologii w Moskwie (1923) w referacie Korniłowa na pierwszy plan został wysunięty postulat włączenia marksizmu w zakres psychologii, co zapoczątkowało przebudowę nauk psychologicznych. Głównym centrum tej przebudowy stał się Moskiewski Instytut Psychologii, w którym pracowali młodzi adepci nauki pragnący urzeczywistniać program tworzenia psychologii marksistowskiej - wśród nich główną postacią był L.S. Wygotki (1896-1934). Ówczesni psychologowie napotkali na znaczne trudności w określeniu przedmiotu psychologii; w reaktologii i refleksologii dominowało mechaniczne traktowanie psychologii jako nauki o zachowaniu, przewyższenie powyższych tendencji metodologicznych i przebudowa psychologii na początku lat trzydziestych - po wielu dyskusjach - doprowadziły do uznania świadomości jako przedmiotu psychologii. W ukształtowaniu teoretycznych podstaw sowieckiej psychologii lat dwudziestych i trzydziestych istotną rolę odegrało sformułowanie dialektycznej koncepcji psychologii, a przede wszystkim opracowanie przez Wygotkiego teorii pochodzenia, struktury i rozwoju wyższych funkcji psychicznych. W pracach Wygotkiego i jego współpracowników wyraźnie zaznaczyło się po-

dejskie historyczne do badania psychiki człowieka, związane z dwiema hipotezami - z przypuszczeniem o upośrednionym charakterze działalności psychicznej, oraz z hipotezą o pochodzeniu wewnętrznych procesów psychicznych z działalności nerwowej i „interpsychicznej”. Historyzm w traktowaniu psychiki człowieka rozwijany był następnie w pracach A. N. Leontiewa (1903-1979) i jego współpracowników, którzy rozpatrywali działalność psychiczną jako osobową formę działalności, przekształcającą się w toku rozwoju społeczno-historycznego w wewnętrzną działalność świadomości ludzkiej. W pracach P. P. Błonskiego (1884-1941) sformułowana została genetyczna teoria pamięci i myślenia, zaś w publikacjach S. L. Rubinsztejna (1889-1960) uzasadnione zostały zasada związku poznania z działalnością i zasada determinizmu w psychologii, a także wypracowano podstawy teorii myślenia oraz przeprowadzono krytykę zagranicznych, tzw. „idealistycznych” koncepcji psychologicznych. W latach trzydziestych w przebudowie psychologii na podstawie leninowskiej teorii odbicia na pierwszy plan wysunęły się studia nad psychologiczną strukturą procesów poznawczych.

Mimo widocznego rozwoju sowieckiej psychologii w pierwszym, porewolucyjnym okresie, marginalnie traktowana była jednak psychologiczna problematyka religii i religijności człowieka. Zagadnienia wierzeń religijnych i religijności jednostki, psychologicznych i gnozeologicznych źródeł religii lub też religijnej formy świadomości rozważane i analizowane były - w ujęciu filozoficzno-psychologicznym - na pograniczu marksistowskiej filozofii i religioznawstwa („ateizmu naukowego”). Zatem trzeba w tym miejscu omówić także narodziny i rozwój tej ostatniej dyscypliny.

„Za datę narodzin religioznawstwa radzieckiego - jak piszą D. Kułakowska i M. Nowaczyk - należy uznać opublikowanie pracy Lenina »O znaczeniu wojującego materializmu« [O znaczeniu wojującego materializmu] (1922), która stała się programowym manifestem marksistowskiej nauki o religii”¹. Właśnie w tej pracy W.I. Uljanow, pseud. Lenin (1870-1924) przedstawił program działania filozofów-marksistów w propagowaniu ateizmu oraz w walce z religią i idealizmem, a także sformułował podstawowe zasady religioznawstwa sowieckiego, które można wyrazić w postaci sześciu następujących postulatów:

- rewolucja socjalistyczna wymaga wykształcenia w masach ludowych świadomości socjalistycznej, której podstawą jest materializm dialektyczny i historyczny;
- kształtowanie naukowego światopoglądu społeczeństwa socjalistycznego wy-

- maga tworzenia w masach ludowych „świadomego stosunku do religii”;
- należy rozwijać i upowszechniać w społeczeństwie naukową wiedzę o religii;
- związek religioznawstwa radzieckiego z marksistowską teorią procesu społecznego wymaga wypracowania oryginalnej koncepcji religii oraz sprecyzowania dyrektyw metodologicznych badań religioznawczych;
- rozwój religioznawstwa radzieckiego nie może się dokonywać w izolacji od nauki światowej; oraz
- religioznawstwo radzieckie powinno być nauką zaangażowaną społecznie, związaną z potrzebami programowania procesu laicyzacji².

Również w 1922 r., z inicjatywy P. A. Krasikowa (1870-1939) oraz I. A. Szpicberga (1880-1933), zostało założone towarzystwo naukowe i wydawnictwo „Ateist” (1922-1930), prowadzące działalność popularyzatorską i wydawniczą. Nakładem tegoż wydawnictwa ogłoszono drukiem m.in. prace „Istoriija ateizma” / „Historia ateizmu” (1927) I. P. Woronicyna (1885-1939), „Istoriija ruskoj cerkwi” / „Historia rosyjskiej cerkwi” (1930) N. M. Nikolskiego (1877-1959) oraz „Istoriija inkwizycji” / „Historia inkwizycji” S. G. Łozińskiego (1874-1945).

Zimą tegoż roku J. M. Jarosławski (1878-1943) zorganizował na Uniwersytecie Komunistycznym im. J. M. Swierdłowa w Moskwie pierwsze w Związku Sowieckim seminarium historii religii. Efektem działalności tegoż seminarium były liczne publikacje religioznawcze, a wśród nich prace Jarosławskiego, takie jak: „Kak rodiatsia bogi” / „Bogowie są śmiertelni” (1923), „Biblija dla wierujuszczich i niewierujuszczich” / „Biblia dla wierzących i niewierzących” (1923-1924) oraz „Religija i kommunizm” / „Religia i komunizm” (1924).

W grudniu 1922 r. ukazał się w Moskwie pierwszy numer gazety „Biezbożnik” (1922-1934 i 1938-1941), która obok pisma „Ateist” stała się centrum sowieckiej propagandy ateistycznej. Znaczną rolę w totalitarnym systemie wychowania ateistycznego odegrała także masowa organizacja społeczna, jaką był utworzony w 1925 r. „Związek Bezbożników”, przekształcony następnie w „Związek Wojujących Bezbożników ZSRR” (1925-1941), zrzeszający w 1930 r. około 5 milionów członków, jak również czasopisma ateistyczne „Antyreligioznik” (1926-1941) i „Biezbożnik” (1925-1941). U schyłku lat dwudziestych zorganizowano w Moskwie katedrę historii religii i ateizmu, którą kierował A. I. Łukaczewski (1893-1943).

Pierwsze lata władzy sowieckiej to nie tylko rozwój i umacnianie re-

ligioznawstwa marksistowskiego („ateizmu naukowego”), ale również czas ostrej walki ideologicznej z różnego rodzaju „idealistycznymi” oraz otwarcie religijnymi koncepcjami „ideologów reakcyjnych”, takich jak: członkowie ugrupowania „Wiechi” - N. A. Bierdiajew (1874-1948), S. N. Bułhakow (1871-1944) i ich współwyznawcy ze środowiska idealistycznych filozofów, a wśród nich: L. P. Karsawin (1882-1952), N. O. Łoski (1870-1965) i wielu innych.

Sowieccy filozofowie i religioznawcy prowadzili także walkę z odstępstwami od marksizmu w odniesieniu do oceny i krytyki religii. Błędy w pojmowaniu religii były związane z niedocenianiem dialektyki marksistowskiej oraz leninowskiej spuścizny filozoficznej, a także z bezkrytycznym wykorzystaniem metodologii zachodnich badaczy religii - H. Cunowa (1862-1936), H. Spencera (1820-1903), E. B. Tylora (1832-1917) i innych. Znaczną rolę w obronie „prawidłowego”, marksistowskiego punktu widzenia w rozwoju religioznawstwa sowieckiego odegrały zbiory artykułów „Za powrót na filozofskom frontie” / „O zwrot na froncie filozoficznym” (1931) i „Rieligija w Russkoj Kommunistycznej Partii” / „Religia w Rosyjskiej Komunistycznej Partii” (1925), publikacja wznowiona później pod tytułem: „Kommunizm i rieligija” / „Komunizm i religia”, praca Łukaczewskiego „Marksizm-leninizm kak woinstwujuszczij atieizm” / „Marksizm-leninizm jako wojujący ateizm” (1933) i wiele innych.

W centrum zainteresowania religioznawców sowieckich w tym czasie znajdowały się również zagadnienia wychowania ateistycznego i popularyzacja „ateizmu naukowego”. Już w latach dwudziestych i trzydziestych naszego stulecia ogłoszono drukiem wiele publikacji, uogólniających pierwsze doświadczenia z zakresu działalności antyreligijnej i wychowania ateistycznego w ZSRR. Były to prace A.W. Łunaczarskiego (1875-1933) „Ob antirieligioznoj propagandie” / „O propagandzie anyreligijnej” (1918), „Rieligija i proswieszczenije” / „Religia i oświata” (1925), „Wtoroj sjezd Sojuza woinstwujuszczich biezbożników” / „Drugi zjazd Związku Wojujących Bezbożników” (1930); N.K. Krupskiej (1869-1939) „Zadaczi antirieligioznoj propagandy” / „Zadania propagandy antyreligijnej” (1922), „Rol' iskusstwa w rieligioznom i antirieligioznom wospitanii” / „Rola sztuki w wychowaniu religijnym i antyreligijnym” (1929); I.I. Skworcowa-Stiepanowa (1870-1928) „Zadaczi i metody antirieligioznoj propagandy” / „Zadania i metody propagandy antyreligijnej” (1924), „Osnownyje tieczenija w antirieligioznoj propagandie” / „Podstawowe prądy w propagandzie antyreligijnej” (1925); Jarosławskiego

„Myśli Lenina o religii" / „Мысли Ленина о религии" (1924); W.N. Sarabianowa (1886-1952) „Ob antireligioznoj propagandje" / „O propagandzie antyreligijnej" (1923); Łukaczewskiego „Antireligioznaja propaganda na sowriemniom etapie" / Propaganda antyreligijna na obecnym etapie" (1936) i innych.

Wśród wielu prac religioznawczych pojawiały się także publikacje mawartościowe. Jak stwierdzają G.L. Andriejew i współpracownicy w artykule „Ateizm naukowy w okresie 50 lat": „W wielu pracach poddano krytyce fakty odstępstwa od zasad leninowskich, prymitywizm i znieważanie uczuć ludzi wierzących (w czym celowało, na przykład, pismo »Bieżbożnik u stanka«)"³.

Wracając do myśli psychologicznej w religioznawstwie sowieckim pierwszych, popaździernikowych lat, to - jak już wspomniałem - wątek psychospołeczny z pewnym wysiłkiem odnaleźć można w pracach religioznawczych z pogranicza filozofii, historii, etnografii bądź folklorystyki, takich autorów, jak: Łunaczarski („Kak rodiłas' religija" / „Jak narodziła się religia", 1923; „Poczemu niełzia wierit' w boga?" / „Dlaczego nie należy wierzyć w Boga?", 1925; „Christrianstwo ili komunizm?" / „Chrześcijaństwo albo komunizm?" 1926), Jarosławski („Kak rodjatsia bogi" / „Bogowie są śmiertelni", 1923), Skworcow-Stiepanow („Oczerk razwitija religioznych wierowanij" / „Zarys rozwoju wierzeń religijnych", 1921), M. N. Pokrowski (1868-1932) - zwolennik teorii poczucia „strachu przed śmiercią" jako czynnika religiotwórczego, M. A. Rejsner (1868-1928) - uznawany za prekursora sowieckiej psychologii religii, L. J. Szternberg (1861-1927) - autor pracy „Pierwobytnaja religija w świetle etnografii" / „Religia pierwotna w świetle etnografii" (1936) lub W. D. Boncz-Brujewicz (1873-1955) - pierwszy marksistowski badacz sekt Północnego Kaukazu i Zakaukazia oraz psychospołecznych procesów sektotwórczych.

Przejdźmy do krótkiej charakterystyki poglądów wymienionych autorów. Łunaczarski - jako jeden z pierwszych religioznawców sowieckich - zwrócił uwagę na psychologiczną stronę religii i religijności człowieka, dokonał interpretacji psychologicznych, a zwłaszcza emocjonalnych źródeł religii, oraz przeprowadził analizę perspektyw zaniku wierzeń i postaw religijnych, wiążąc osłabienie wpływu religii na człowieka z zanikiem „klasowych" uwarunkowań wyobrażeń religijnych, opanowaniem przyrody, rozwojem nauki i techniki, jak również z kształtowaniem samowiedzy jednostki i ograniczeniem religiotwórczej roli takich czynników, jak: strach, cierpienie, choroba, starość i śmierć. W religioznawstwie Łunaczarski przeszedł ewolucję i in-

telektualną od „bogotwórstwa” (utożsamiającego socjalizm naukowy z religią i pragnącego nadać mu „charakter wierzenia religijnego”) do marksistowsko-leninowskiego pojmowania religii. W okresie przedrewolucyjnym Łunaczarski pojmował religię jako „troskę o wartości”, która wynika z odwiecznej, ludzkiej potrzeby ideału oraz z tęsknoty człowieka do doskonałości, sprawiedliwości i szczęścia, których to pragnień nie jest w stanie zaspokoić ani nauka, ani tradycyjna religia (gdyż religijny - mityczny i mistyczny - wyraz tych tęsknot i potrzeb przeżył się), lecz tylko socjalizm, będący rezultatem wyboru aksjologicznego, a pojmowany jako „nowa religia”. Po Rewolucji Październikowej 1917 r. Łunaczarski poddał krytyce własną teorię socjalizmu jako „nowej religii” i - przyjmując leninowską koncepcję religii - głosił, że „socjalizm jest najbardziej antyreligijnym ze wszystkich znanych nam poglądów na świat”⁴.

Z kolei Jarosławski i Skworcow-Stiepanow, wykorzystując w głównej mierze materiał etnograficzny, analizowali zagadnienia pochodzenia religii i proces jej „obumierania”, jak również problem psychologicznych uwarunkowań religii pierwotnej. W kręgu zainteresowań Skworcowa-Stiepanowa znalazła się także kwestia religiotwórczej roli lęku przed śmiercią, którą podjął w polemice z koncepcją Pokrowskiego.

Psychospołeczną problematykę religii i religijności rozważał - jako jeden z pierwszych w religioznawstwie sowieckim - Rejsner, w takich pracach jak: „Nużna li wiara w boga?” / „Czy potrzebna jest wiara w Boga?” (1923), „Ljubow’, poł i rieligija” / „Miłość, płęć i religia” (1924), a zwłaszcza w pracy „Problemy socyalnoj psichologii” / „Problemy psichologii społęcznej” (1925).

I wreszcie Szternberg oraz Boncz-Brujewicz podejmowali zagadnienia psychologii wierzeń człowieka pierwotnego i niecywilizowanego, jak również problematykę psychologii sekt religijnych.

W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku w religioznawstwie sowieckim podjęto też empiryczne badania psychospołeczne, dotyczące nastrojów i wierzeń religijnych. Przypomnieć należy, że w 1923 r. zrealizowano socjologiczne badania religijności i światopoglądu robotników zagłębia naftowego w Azerbejdżanie; w latach 1923-24 S. G. Strumiłlin (1877-1974) przeprowadził badania porównawcze nad uczestnictwem chłopów w praktykach religijnych; w r. 1925 wykonano socjologiczne badania religijności żołnierzy Armii Czerwonej Garnizonu Leningradzkiego, zaś w 1929 r. przeprowadzono masowe (obejmujące 12 tysięcy osób) badania religijności robotników

większych zakładów produkcyjnych i fabryk Moskwy. Omówienie rezultatów wspomnianych prac badawczych odnaleźć można w publikacjach m.in. Łukaczewskiego „O marksistom klasom analizie religii” / „O marksistowskiej, klasowej analizie religii” (1926), „Izuczenije socjalnych korniej religii w SSSR” / „Badania społecznych źródeł religii w ZSRR” (1930); Sarabianowa „Korni religioznosti i rabota biezbożnika” / „Źródła religijności i praca bezbożnika” (1929) oraz N.M.Matorina (1898-1935) „Religija i borba s nieju w Siewiernom kraje” / „religia i walka z nią w Północnym Kraju” (1930), „Prawosławnyj kult i proizwodstwo” / „Kult prawosławny a produkcja” (1931).

„Dalsze jednak losy badań nad psychologicznym aspektem religii w religioznawstwie radzieckim - jak pisze J. Szmyd - nie układały się pomyślnie. Po dyskusjach metodologicznych z lat 20-tych utrwaliła się w nim tendencja nie sprzyjająca takim badaniom. Chodzi o tendencję charakteryzującą się mechanicznym przenoszeniem tez materializmu historycznego do religioznawstwa i niedocenianiem czynnika podmiotowego w religii. Następstwem uproszczonego historyzmu w religioznawstwie radzieckim było m.in. daleko idące zawężanie jego obszaru badawczego i zatracenie na pewien czas z pola widzenia istotnych problemów, zwłaszcza psychologicznych. Wśród formujących się gałęzi tego religioznawstwa nie znajdujemy psychologii religii jako wyodrębnionej dyscypliny badawczej. Świadomość potrzeby tej specjalności i możliwości jej naukowego uprawiania w marksizmie dojrzała znacznie później”⁵.

Kolejny okres w rozwoju religioznawstwa sowieckiego rozpoczął się w r. 1932 wraz z organizacją - w dawnym Soborze Kazańskim w Leningradzie (obecnie Sankt Petersburg) - Muzeum Historii Religii i Ateizmu. Twórcą i pierwszym dyrektorem tej placówki muzealnej, naukowo-badawczej i oświatowej był Bogoraz-Tan, który potrafił zachęcić do współpracy z muzeum wielu sowieckich filozofów, archeologów, etnografów, historyków religii i religioznawstwa, takich jak: A. F. Anisimow (1910-1968), J. P. Francew (1903-1969), S.G. Łoziński, M. J. Szachnowicz (ur. 1911) i wielu innych.

Problematyka badawcza muzeum obejmowała między innymi historię wolności myślenia ludowego, historię myśli ateistycznej, zwłaszcza narodów ZSRR oraz zespołowe, interdyscyplinarne badania terenowe, w szczególności wierzeń i kultów ludów syberyjskich. Jednakże stopniowo zaczęła dominować problematyka historyczna, wypierając badania empiryczne.

Jak piszą Andriejew i współpracownicy: „Studium problemów ateizmu naukowego i przezwyciężenie religii zostało poważnie utrudnione w latach

kultu jednostki. W wielu pracach poświęconych problemom ateizmu brakowało twórczego podejścia, nie było w nich również konkretnej analizy stanu religijności"⁶.

Ożywienie działalności teoretycznej w zakresie „ateizmu naukowego” nastąpiło dopiero w 1954 r., gdy KC KPZR podjęła między innymi uchwałę „Ob oszybkach w powiedienii nauczno-atieistycznej propagandje sriedi nasienlenija” / „O błędach w realizacji propagandy naukowo-ateistycznej wśród ludności”.

Pewien wpływ na aktywizację pracy teoretycznej w zakresie religioznawstwa („ateizmu naukowego”) wywarły uchwały XX, XXII i XXIII Zjazdów KPZR (1956, 1961, 1966), w których postawiono przed religioznawcami wiele zadań w walce z ideologią religijną oraz w tworzeniu systemu wychowania ateistycznego, obejmującego wszystkie warstwy i grupy ludności.

W latach pięćdziesiątych zainicjowano w ZSRR wydawanie pierwszych naukowych pism religioznawczych, takich jak: „Woprosy istorii rieligii i atieizma” (1950-1964, 12 tomów) oraz „Jeżegodnik Muzieja Istorii Rieligii i Atieizma” (1957-1964, 7 roczników); pojawiły się także periodyki popularnonaukowe „Nauka i Rieligija” (wyd. od 1959 r.) i „Ludyna i Swit” (wyd. od 1960 r., w jęz. ukraińskim).

Podjęto w tym czasie dyskusje teoretyczne nad problematyką istoty religii, jej genezy oraz form pierwotnych, a także badania i studia teoretyczne gnozeologicznych źródeł religii i idealizmu, w których w szerszym niż dotychczas zakresie pojawiła się problematyka psychologiczna. Przykładowo J.A.Krywielew (ur. 1906) w pracach „Socjalnyje i gnozeologiczeskije kornii rieligii” / „Społeczne i gnozeologiczne źródła religii” (1957), „Gnozeologiczeskije kornii rieligii” / „Gnozeologiczne źródła religii” (1958) i „Proischozdienije rieligii” / „Pochodzenie religii” (1968) do zakresu gnozeologicznych uwarunkowań religii i religijności człowieka włączył również czynnik emocjonalny, dając wyjaśnienie jego roli w kształtowaniu wyobrażeń religijnych oraz tłumacząc mechanizm psychologiczny uczuć lęku, pragnienia, czci, radości i smutku, a także określając ich udział w powstawaniu i podtrzymywaniu wierzeń religijnych. Krywielew - korzystając z teorii Pawłowa - zwrócił uwagę na współzależność czynnika emocjonalnego i wyobrazeniowego w religii, eksponując zwłaszcza wpływ emocji na funkcjonowanie wyższego układu nerwowego.

Gnozeologiczno-psychologiczny nurt badawczy kontynuował następnie A. G. Spirkin (ur. 1918) w pracy „Pochodzenie świadomości”, w której dokonał analizy uwarunkowań różnych rodzajów świadomości iluzorycznej i związanych

z nią postaw (animizmu, totemizmu, fetysyzmu, magii, mitologii) oraz zwrócił uwagę nie tylko na gnozeologiczną stronę tych uwarunkowań, ale także na stronę emocjonalną, stwierdzając, że świadomość religijna „Jest jednocześnie wyrazem natury człowieka, jego poziomu uświadomienia sobie samego siebie, jego społecznego życia, potrzeb, celów, stosunku do teraźniejszości, przeszłości, a przede wszystkim do przyszłości”⁷. Spirkin uwzględnił więc w swych rozważaniach problem źródeł świadomości religijnej i psychologicznej treści tego zjawiska.

Na marginesie etnograficznych badań pierwotnych form myślenia i zachowania religijnego, magii, fetysyzmu, totemizmu oraz tzw. przyrodniczych i emocjonalnych uwarunkowań religii, pojawiła się także problematyka psychologiczna, głównie w pracach takich autorów, jak: S. A. Tokariew (ur. 1899) - „Problema proischozdienija i rannich form rieligii” / „Problem pochodzenia i wczesnych form religii (1956), „Rieligioznyje wierowanija wostocznoślawianskich narodow XIX - naczała XX w.” / „Wierzenia religijne narodow wschodniosłowiańskich XIX i początku XX wieku” (1957); Anisimow - „Priroda i obszczestwo w otrazienii skazki i mita” / „Przyroda i społeczeństwo w odzwierciedleniu bajki i mitu” (1957), „Kosmologiczeskije przedstawienija narodow Siewiera” / „Kosmologiczne wyobrażenia narodów Północy” (1959), „Etapy razwitija pierwobytnoj rieligii” / „Etapy rozwoju religii pierwotnej” (1967); Francew - „Fietiszizm i problema proischozdienija rieligii” / „Fetysyzm i problem pochodzenia religii” (1940), „U istokow rieligii i swobodomyслиja” / „U źródeł religii i wolnomyślicielstwa” (1959) i inni.

Nawiązanie do psychologicznej strony religii pierwotnej znajdujemy również w pracach historyków religii, między innymi w publikacjach W. K. Nikolskiego (1894-1953) - „Proischozdienije rieligii” / „Pochodzenie religii” (1940), „Isterija pierwobytnogo obszczestwa” / „Historia społeczeństwa pierwotnego” (1948), „Naczało rieligii” / „Początek religii” (1950), oraz W. F. Zybkwca (1925-1974) - „Dorieligioznaja epocha” / „Epoka doreligijna” (1959), „O cziernoj i biełoj magii” / „O czarnej i białej magii” (1963), „Czełowiek bez rieligii. U istokow obszczestwiennogo soznanija” / „Człowiek bez religii. U źródeł świadomości społecznej” (1967).

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych nastąpiła w ZSRR centralizacja badań religioznawczych, której wyrazem było utworzenie w Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR w Moskwie Instytutu Ateizmu Naukowego (1964), powołanie pisma „Woprosy Naucznoego Ateizma” (1966), będącego prądującym

periodykiem religioznawczym, a także zorganizowanie we wszystkich większych ośrodkach naukowych ZSRR katedr, zespołów badawczych i dydaktycznych „ateizmu naukowego” (religioznawstwa). Badania religioznawcze uzyskały jednolite, instytucjonalne podstawy naukowo-badawcze, a zarazem problematyka psychologii religii uległa pewnej konkretyzacji, wchodząc w określone kierunki badawcze. Obok tradycyjnego już w religioznawstwie radzieckim nurtu badań psychologicznych nad gnozeologicznymi i psychospołecznymi źródłami religii, zainteresowano się naukowym badaniem emocji i uczuć religijnych, więzi psychologicznej kobiet z religią, roli hipnozy i zjawisk parapsychologicznych w religii, zależności między zaburzeniami i schorzeniami psychiatrycznymi a religią i religijnością jednostki, relacji pomiędzy pracą i sztuką a religią oraz studiami teoretycznymi, a także badaniami empirycznymi z zakresu psychologii kształtowania się postaw ateistycznych.

W tym czasie w ZSRR zaczęła się wyodrębniać i uzyskiwać autonomię marksistowska psychologia religii. Dorobek wstępnego okresu rozwojowego tej dyscypliny religioznawczej został zaprezentowany na konferencji naukowej religioznawców, zorganizowanej w Instytucie Ateizmu Naukowego Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR w Moskwie (1969). Materiały z tej konferencji ogłoszono drukiem w specjalnym tomie pisma „Woprosy Naucznoego Ateizma” (1971, z. 11) pt. „Psichologija i rieligija” / „Psychologia i religia”. Znalazły się w nim prace między innymi, K. K. Płatonowa (1906-1984), D. M. Ugrinowicza (1923-1990), M. A. Popowej (1940-1980), Z. W. Balewicza, M. G. Pismanika, W. W. Pawluka i R. A. Łopatkina, podejmujące problemy przedmiotu psychologii religii i jej miejsca w systemie nauk, psychologicznych źródeł religii, zagadnienia metodologii badań świadomości religijnej, metodyki społeczno-psychologicznych badań religijności i wielu innych kwestii szczegółowych.

Określając przedmiot psychologii religii jako badanie psychologicznych właściwości ludzi religijnych, które odróżniają ich od ludzi niewierzących i przejawiają się w ich postępowaniu, autorzy sowieccy sprecyzowali zarazem listę szczegółowych zagadnień tej dziedziny religioznawstwa, zaliczając do nich problemy teoretyczne, empiryczno-badawcze i metodologiczne.

Wspomniana lista głównych problemów, podejmowanych przez psychologów religii w ZSRR, obejmuje między innymi następujące zagadnienia szczegółowe:

- przedmiot psychologii religii i jej miejsce w systemie nauk;
- stosunek marksistowskiej psychologii religii do „burżuazyjnej” psycholo-

- gii religii;
- psychologiczne źródła religii i religijności człowieka;
 - struktura psychiki religijnej, a zwłaszcza oznaczenie w niej miejsca i roli czynników emocjonalnego, świadomościowego i wolicjonalnego oraz składników sfery podświadomości;
 - treść pojęć i wyobrażeń religijnych ludzi wierzących w różnych epokach historycznych i systemach społecznych, należących do rozmaitych grup społecznych i zawodowych;
 - uwarunkowania religijności w społeczeństwie socjalistycznym;
 - osobowościowe cechy wyróżniające ludzi religijnych i niereligijnych;
 - związki osobowości z religią i ateizmem w rozwoju ontogenetycznym człowieka;
 - psychologiczna typologia osobowości ludzi wierzących;
 - właściwości religijności człowieka w różnych okresach rozwojowych;
 - konflikty psychologiczne na podłożu religijnym;
 - specyfika religijności indywidualnej i grupowej;
 - struktura i charakterystyka uczuciowości religijnej;
 - tzw. „potrzeby religijne” i sposoby ich zaspokajania;
 - społeczno-psychologiczne podłoże moralności religijnej;
 - motywacja religijności człowieka;
 - religijność dziecka, a zwłaszcza skutki oddziaływania religii na dzieci w wieku przedszkolnym i sposoby wychowania laickiego;
 - psychologiczne problemy laickiego stylu życia i wychowania ateistycznego; oraz
 - metodologia i metody badań religijności.

Lata osiemdziesiąte przyniosły w ZSRR poważne zmiany polityczne i społeczne, związane z nurtem przebudowy, jawności życia i nowego myślenia.

Mówiąc słowami poety, B. A. Słuckiego (1919-1986):

„Zesłania otrzymują imiona zesłanych.

Książki wydają bez poprawek...

... Odbudowuje się sprawiedliwość,

jak przemysł - nie szybko.

Mimo to, chociaż i nie bez trudności,

odbudowuje się sprawiedliwość..."⁸.

Określenia „pieriestrojka” i „głastnost” weszły na stałe nie tylko do terminologii publicystycznej, a kryjące się pod tymi pojęciami procesy znalazły swoje odzwierciedlenie nie tylko w życiu społecznym narodu i dzia-

żalności politycznej państwa, ale również w rozwoju nauki radzieckiej. Przed naukami społecznymi w ZSRR postawiono w 1987 r. nowe, poważne zadania dotyczące kształtowania świadomości społecznej i przeobrażenia życia.

Omawiany okres umożliwił również zdobycie większej niż dotychczas autonomii i samodzielności marksistowskiej psychologii religii, która zaczęła się wyodrębniać z naukowego religioznawstwa. W zakres sowieckiej psychologii religii lat osiemdziesiątych weszły zupełnie nowe tematy badawcze, takie jak np. wierzenia religijne, społeczno-psychologiczna istota koncepcji i treści religijnych, psychologia spowiedzi religijnej i medytacji, psychologiczne aspekty kultu religijnego, odnowienie religijności w nowych pokoleniach i wiele innych.

Płatonow w swej ostatniej pracy „Człowiek i religia”⁹ określił miejsce psychologii religii w systemie nauk psychologicznych. Autor ten uznał psychologię religii za gałąź psychologii społecznej, która – obok psychologii różnic indywidualnych – jest konarem psychologii ogólnej, a ta ostatnia wyrasta jako potężne drzewo z metodologii psychologii.

B. M. Kucenok ogłosił drukiem monografię „Emocji i religija” / „Emocje i religia” (1982) opublikowano również zmienione i rozszerzone wydanie leksykonu „Ateistyczeskij słowar” / „Słownik ateistyczny” (1984), w którym znalazło się wiele haseł z zakresu psychologii religii (takich jak np. freudyzm, psychologia religii, psychologia wierzących, psychologiczne źródła religii i inne), i wreszcie Ugrinowicz¹⁰ wystąpił z pierwszym studium psychologii religii. Metodologiczny fundament pracy Ugrinowicza „Psychologia religii” stanowią prace filozoficzne dotyczące problemów religii i ateizmu, publikacje radzieckich psychologów: Wygotskiego, Rubin-sztejna, Leontiewa i innych, a także wyniki współczesnych psychospołecznych badań empirycznych wykonanych pod kierunkiem G.M. Andrejowej, A.W. Pietrowskiego i wielu innych.

Ugrinowicz, stwierdzając, że współczesna psychologia religii jest w zasadzie nauką społeczno-psychologiczną, gałęzią bądź działem psychologii społecznej, dostrzega jednak jej związki z innymi dyscyplinami psychologicznymi, takimi jak: psychologia dziecka, psychofizjologia i psychologia eksperymentalna. W zakresie metodologii badań Ugrinowicz dopuszcza możliwość zastosowania eksperymentu naturalnego w psychologii religii, opowiadając się za całościowym (kompleksowym) i systemowym podejściem do badania psychiki wierzących, zakładając wykorzystanie różnych, wzajemnie dopełniających się metod.

Stwierdzając, że empiryczne badania problemów psychologii religii w ZSRR dopiero zaczyna się prowadzić, Ugrinowicz uważa, że podjęcie zagadnień metodologicznych pomoże określić drogi i kierunki dalszego rozwoju tej nauki. Ugrinowicz uważa również, że opracowanie i analiza problemów psychologii religii wymaga współpracy przedstawicieli wielu nauk: psychologii, filozofii, socjologii, historii, etnografii, pedagogiki, medycyny i oczywiście macierzystej nauki - religioznawstwa.

Przypisy

¹ D. Kułakowska, M. Nowaczyk: Religioznawstwo w ZSRR. Wybrane problemy. Warszawa 1973 s. 1.

² Tamże s. 1.

³ G. L. Andriejew, W. I. Jewdokimow, A. D. Suchow, E. G. Filimonow: Naucznyj atieizm za 50 liet. „Woprosy Filozofii” 1967 nr 12 s. 38.

⁴ Zob. Łunaczarski Anatol. W: Słownik religioznawców. „Euhemer” 1967 nr 3 s. 54.

⁵ J. Szmyd: Psychologia religii. Kraków 1985 s. 65.

⁶ G. L. Andriejew i in.: Naucznyj atieizm... s. 38.

⁷ A. G. Spirkin: Proischozhdienije soznanija. Moskwa 1960. Tłum. pol. Pochodzenie świadomości. Warszawa 1966 s. 284.

⁸ Fragment utworu „Czas wszystko wyrówna” 1987. Przekład własny - A. A. Z.

⁹ K. K. Płatonow: Czełowiek i rieligija. Minsk 1984.

¹⁰ D. M. Ugrinowicz: Psichologija rieligiji. Moskwa 1986.